
ARMASTUSEST JA KIRIKULAULUST EHK LAULURAAMATU KONKORDANTSIST

SIRET RUTIKU

“ja armasta mind kõigest väest”
KLPR 476,2

“Siis sa haljendad ka armust Isa kojas nagu palmipuu”
KLPR 328,4

Palju on arutletud kirikulaulude keelilise kuju üle ja seda ka palju kritiseeritud. Ent just kirikulaulu kriitika puhul jääb tihti arusaamatuks, kas see põhineb argumentidel või lihtsalt tundel, keeleelistusel, poeetilise maitse iseärasustel ehk koguni pelgalt jonnil? Arvustatakse tavaliselt konkreetseid laule või teatud tõlkimistendentsi, ent harva lähtutakse “Kiriku laulu- ja palveraamatust” (KLPR) kui tervikust.

KLPR ei ole siiski mitte ainult sõltumatute laulude kogumik, mis on jaotatud temaatilisteks rühmadeks, vaid jumalateenistusliku koguduselaulu tervik, mille erinevad osad täiendavad teineteist, korrepondeeruvad. Lauluraamatukomisjoni üheks olulisemaks tööloiguks on lauluraamatu kui teoloogiliselt ja vormiliselt läbimõeldud terviku koostamine. Kui üks või teine teemaring on nõrk, viib see

teoloogilisest (sisulisest) tasakaalust välja kogu lauluraamatu. Kui lauluraamatu üks või teine osa koosneb vormiliselt ainult vanadest ja nõrkadest või vastupidi – ainult kaasaegsetest ja populaarsetest lauludest, viib see terviku vormilisest tasakaalust välja.

Kui rääkida kirikulaulutekstidest poetilise kvaliteedi seisukohalt, siis on selle üheks olulisemaks teguriks kirikulaulu teoloogilised ja traditsioonilised köidikud: Pegasuse piruetid on siin pigem kohatud. Seega tuleb kirikulaulude loojatel paratamatult tihti puudu sõnadest (jätkem siinkohal kõrvale tõsiasi, et loojatest on samuti puudus). Olukorra teeb keerulisemaks veel see, et eesti kirikulaulu puhul tuleb võrdväärselt uute laulude loomise raskustega käsitleda ka tõlkimisprobleeme. Milliseid sõnu on juba kasutatud? Millistest sõnadest on tegelikult puudu? Millised sõnad/väljendid on vana-nenud, vääriti mõistetavad, millised tuleks uuemate ja sobivamatega asendada? Millised sõnad esinevad ehk liiga tihti, näiteks värsitaitena? Sellistele küsimustele ei saa vastata ainult tunde järgi ega piisa siin ka luuleannist. Ammendava pildi KLPRi sõnavarast annaks vaid sõnakonkordants – seda meil aga pole.

MIS ON KONKORDANTS?

Konkordants on tähestikuline sõnaregister (koos esinemisviidetega) ühe teose või ühe autori koguteoste kohta.¹ Piiblikonkordantsi kõrval võib siin tuua näiteks Goethe, Shakespeare'i ja paljude teiste suurte kirjanike teoste konkordantsid. Et konkordantse koostatakse vaid oluliste teoste kohta, tõestab asjaolu, et eksisteerib juba isegi Harry Potteri konkordants. Konkordantse koostatakse ka spetsiifiliste tekstitüüpide kohta, näiteks imemuinasjuttude eestikeelsetele tüübinimetustele. Lisaks sõna-konkordantsidele esineb ka teist liiki konkordantse, näiteks lauluraamatu kirja-

¹ Eduard Väari jt., *Võõrsõnade leksikon*, kuues, uuendatud trükk (Tallinn: Valgus, 2000), 517.

kohtade konkordants jms. Omaette nähtuseks on keelekonkordantsid e korpused.

Näide koostatavast KLPRI sõnakonkordantsist:²

kirik (10)

124,2	Kirikut nii õnnistab, halleluuja,
161,5	Issanda kirikut,
162,1	kaitse oma kirikut!
163,4	Ei Jeesu Kirik hukka läe,
175,4	Kristuse Kirikut,
188,3	Su kirik seisma jäägu,
193,1	Kirik, püha paik,
193,4	Sinu kirik on
198,3	käin ja mõtlen kirikus,
201,2	Koju minnes kirikust

kirikukellad (1)

160,3	kirikukellade kajal,
-------	----------------------

kurat (11)

24,4	Kui kurat mässab põrgu väes,
61,3	ei hooli kuradist.
163,3	Kui oleks ilm täis kuradeid,
178,3	ehk kurat kiusata küll tahab,
192,1	ei kurat põrguga.
217,3	ja kurat vaevab raskesti,
310,5	mind päästsid patust, kuradist:
316,1	Kurat mind kavalalt kiusata nõuab,
316,2	aita, et kurat, mu liha ja ilm
353,4	kui kurat tuleb kiusama,
403,4	et kurat meid ei hukuta.

² Kuivõrd KLPRI sõnakonkordantsi koostamine on alles algusjärgus, ei ole artiklis toodud andmed lõplikud ja neis võib esineda ebatäpsusi.

ESIMESED KONKORDANTSID

Esimesed teadaolevad piiblikonkordantsid pärinevad juba XIII sajandist. Lauluraamatukonkordantside ajaloo kohta on andmeid raske leida. Saksakeelse lauluraamatu sõnakonkordantsi teadaolevalt varaseim idee pärineb Enoch Zobelilt aastast 1690.³ Selle idee viis ellu Georg Serpilius, kelle “Neuverfertigte Liederkonkordantz über DC. Kirchen- und andre geistreiche Gesänge” (Dresden, Leipzig 1696) on ilmselt esimene sellelaadne teos üldse.⁴ Siiski ei saa nimetatud teose ega teiste samaaegsete katsetuste puhul rääkida veel lauluraamatukonkordantside traditsiooni algusest, sest tollased arvukad lauluraamatulaadsed kogumikud olid väga eba-püsivad, s.t lühikese elueaga ja territoriaalselt kitsa kasutusala-ga. Nii võime lauluraamatukonkordantsist kui piiblikonkordantsi elu-jõulisest kõrvalharust rääkida alles XX sajandi algusest, mil hakka-sid välja kujunema kestvamad ja laiema kasutusala-ga nn ühtsus-lauluraamatud.

MILLEKS ON KONKORDANTSI VAJA?

Nagu eespool juba märgitud, koostatakse konkordantse vaid teoste ja autorite kohta, millel/kellel on eriline tähtsus. Lauluraamat on piibli kõrval luterluse olulisim tekstikogum. Võib arvata, et tihtilugu teavad luterlased peast rohkem laulusalme kui piiblisalme.

Konkordants on lauluraamatu uurijatele, lugejatele, kasutajatele omamoodi usaldusväärseks võtmeks, et saada ülevaade teosest või autori loomingust kui tervikust. Tema abil on võimalik nii töö-

³ Es “dürffte sehr nützlich und nöthig seyn, wenn die Worte der Lieder gebracht würden in solche Verbal-Concordanz, dergleichen die Biblische ist”, *Konkordanz zum Evangelischen Gesangbuch*, toim E. Lippold ja G. Vogelsang (Göttingen: 1998), 7.

⁴ Samas.

alasel, teaduslikust huvist kui ka liturgilistest vajadustest laulude sõnalist kuju ja teoloogilist sisu ülevaatlikumalt käsitleda, leida üles huvipakkuvaid mõtteid, samuti sisulisi ja vormilisi kitsaskohti, analüüsida erinevusi teose või autori loomingu eri osade vahel jne. Konkordants saab olla oluliseks teoloogiliseks abivahendiks, mille abil leida teed kirikulaulu sõnumi inimesteni viimiseks.

KUIDAS KONKORDANTSI KASUTADA?

Konkordantsi kasutusvõimalused tunduvad tema kasutamise käigus üha avarduvat. Selle kohta, kuidas üks tähelepanek viib teiseni, toaksin järgnevalt mõned näited.

Esimene samm: statistika

Lauluraamatut sirvides jääb tähelepanu pidama esmalt mõnede sõnade ja väljendite kasutussagedusele ja omapärasele kasutusviisile. Näiteks jääb mulje, et sõna **arm** on KLPRs kasutatud väga tihti. Konkordantsi abil saame sellele oletusele kinnitust: sõna **arm** esineb KLPRs **400** korral ja **armastus** **88** korral.⁵ Võrdluseks: **usk 155, au 94, õnnistus 82, palve 71, kiitus 62, heldus 59, õnn 59, lootus 55, halastus 26, kurat 11, kirik 10.**

Teine samm: sõnade ja väljendite kontekst

Sõnade *arm* ja *armastus* silmatorkava esinemissageduse taustal tõstatub küsimus nende (keelelisest) kasutuskontekstist. Järgnevalt toon näiteid sõnade *arm* ja *armastus* ning nendega moodustatud liitsõnade ja sõnaühendite kasutusvariantidest KLPRs.

⁵ Siin on välja jäetud litaaniad 474 ja 475, Te Deum 478 ning koorilaulud 479–484. Arvandmetes on võimalikud vead, sest materjal on alles töös.

1. Arm

- a) arm saab appi tulla, ilmuda, ühendada, õnnistust tuua, nutta, surmavaeva näha jne;
- b) armu saab anda, heita, ilmutada, valada, kinkida, leida, maitsta, näha, põlata, kummardada, täis olla, näidata, saata, kiita jne;
- c) armuga saab hoida, kaitsta, aidata, anda, andeks anda, rahu anda, õnnistada, võtta, jaotada, täita, alata, ehtida, juhtida, saata, vaadata, kutsuda, alla astuda, ohvrit vastu võtta, ligi olla, kanda, "aamen" ütelda jne;
- d) armu sisse saab saata;
- e) armus (armu sees) saab tulla, olla, hoida, alandust näha jne;
- f) armust saab viia, abi otsida, kanda, lahutada, anda, valmistada, kellegi juurde tõtata, kellegi elu uueks luua, kedagi valgustada, kannatada, lepitada, kuulutada, uueks luua, ohvriks anda, töötada jne;
- g) arm võib olla igavene, imeline, rohke, kallis, suur, halastav, helde, jumalik, uus, äramõotmata, lahke, isalik, arvamata jne; Taevaisa, Isa, Jumala, venna arm;
- h) armu peale saab vaadata, armu kätte saab anda, armu eest saab kiita jne.

2. Armastus

- a) armastus saab sundida, kasvada, anda, võita, tõusta, olla hingel' kuueks jne;
- b) armastust saab jagada, üles näidata, elavaks teha, katsuda, kinkida, tunnistada, kasvatada jne;
- c) armastuses saab hoida, kinnitada, olla tuline jne;
- d) armastusest saab laulda jne;
- e) armastuse ligi saab astuda;
- f) armastusega saab anda, kanda, täita jne;
- g) armastus saab olla igavene, ääretu, õige, taevane, sõprade, suur, uus jne;
- h) armastusel saavad olla sidemed, sügavus, selgus, valgus, imevägi, tuli, nõue, okkad, vägi;
- i) Isa armastus, Poja armastus; armastuse Vaim.

3. Liitsõnad ja sõnaühendid

Märkimisväärne on *armastuse* ja *armuga* moodustatud liitsõnade ja sõnaühendite mitmekesisus:

armastusloit; armuaeg, armuallik(as), armuhool, armuhõlm, armu hää, armu ime, armujuur, armujõgi, armujõud, armujärg, armukalju, armukiir, armu koidupuna, armukutse, armukuub, armukuulutaja, armukäsi (armukäed), armulaud, armulaualeib, armuleping, armu lähedus, armuläige, armumeel, armumeri, armumõtted, armu nimi, armunõu, armupale, armu pant, armupäev, armupäike, armurada, armuriik, armuseadus, armuselgus armusilmad, armusõna, armusüli, armutaevas, armutee, armutegu, armutiib (armutiivad), armutooja, armutroon, armutuli, armutõde, armutäius, armutöö, armuuk(s)ed), armuvalgus, armuvara, armu vari, armuvõim, armuvägi, armuõpetus; imearm, inimarm, eluarm, vennaarm, taevaarm.⁶

Ehkki eeltoodu põhjal oleks ilus oletada, et sõna *arm* esinemisagedus on KLPRi teoloogiline omapära, et me võiksime KLPRi nimetada hellitavalt ka *armuraamatuks*, võib ilma kasutuskonteksti süvenemata ilmselt siiski julgelt väita, et *arm* esineb KLPRs tihti eelkõige meetrilistel põhjustel – ta on hea, lühike sõna, ka käändelistes vormides (maksimaalselt 3 silpi) hästi värsisidesse mahutatav ja mis peamine – tähendusvõimalustelt peaaegu lõputu.

Kolmas samm: tähendus

Kui üht sõna saab sedavõrd arvukalt ja erineval moel kasutada, tekib tahes-tahtmata küsimus selle sõna tähenduse järele. Nii on huvitav süveneda sõnade *arm* ja *armastus* tähendusse KLPRs.

“Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” (EKSS) järgi on sõnal *arm* eesti keeles järgmised tähendused.

⁶ Liitsõnade puhul torkab silma kohatine kokku- ja lahkukirjutamise erinevus, nt: taeva Isa arm – Taevaisa arm, armu valgus – armuvalgus jms. Need erinevused on ilmselt siiski juhuslikud, mitte taotluslikud.

1. (Üleolev) heatahtlikkus, armulikkus; soosing (Kunstnik jumala armust 'päritud andega'). Selle tähendusvariandi kohta võib KLPRst tuua järgmised näited:

KLPR	12,6	oma lahke armuga
KLPR	64,3	Isaliku armuga
KLPR	174,3	taevase kodu sinu armust saame,

2. Karistuse kergendus või tühistus; andeksand, halastus (Armuga ega halastust polnud loota; Peremees ei andnud armu endale ega teistele 'ei säästnud ennast ega teisi-). Näiteid KLPRst:

KLPR 8,1: kes armu heitnud meie peal

KLPR	26,3	Võid leida armu, eksija,
KLPR	144,4	halastava armu kätte

3. Armastus: a) kiindumus (Vana arm ei roosteta); b) armastatu, kallim (Mu isamaa on minu arm... L. Koidula). Näiteid KLPRst:

KLPR	130,1	Meid kõiki täida armuga
KLPR	292,1	Armuga täis on tema süda
KLPR	450A,2	venna arm meil ainus

4. Lisaks eelnevale esineb *arm* kõnekeeles imestust, üllatust või ehmatust väljendavates hüüatustes (Taevane arm!). Sellele tähendusele ilmselt KLPRst näiteid ei leia.

Tundub siiski, et need tähendusvariandid ei ole ammendavad KLPRs *armu* seletamiseks.

Sõnast *arm* on eesti keeles tuletatud *armas*, *armastama*, *armastus*, *armuma* jne. EKSS toob sõna *armastus* vasteteks: 1. sügav kiindumus a) kellessegi, eriti vastassoost isikusse (mehe armastus naise vastu); b) (elutu objekti puhul ka nõrgenenult) eriline huvi, meeldumus (Armastus kunsti vastu); 2. suguline läbikäimine, armatsemine (ostetav armastus); 3. *kõnek* armastatu (Tal on nüüd uus armastus).

Neile tähendusvariantidele KLPRst näiteid ei leia. Küll aga esineb KLPRs arvukalt kohti, kus sõna *armu* tähenduse leidmiseks ei piisa ühestki tuntud eesti keele teatmeteosest. Näiteks:

KLPR	332,4	Võitle vahvasti ja ole/armastuses tuline!
KLPR	264,1	Ma astun armastuse ligi,/mis põrmu peale halastand:
KLPR	262,5	Arm, kes Sa mind oled võitnud armastuse väega

Siinkohal tuleb ehk kõige paremini ilmsiks tõsiasi, et “profaansed” sõnaraamatud vajaksid mh hädasti ka teoloogilist täiendamist. Täienduste allikaid ei tule tihti sugugi kaugelt otsida: E. Salumaa selgitustes⁷ on Jumala arm õndsusõpetuse keskne mõiste, mis väljendab Jumala soosingut, lembust, heaolu, andeksandmist inimese suhtes. *Armastus* hõlmab E. Salumaa jaoks tervet rida inimlikke hoiakuid, mis ulatuvad alates müstilisest sukeldumisest jumalatumnetusse kuni meelelise ihalemiseni.⁸

Sõnade tähendus(t)e tõlgendamisel võib tihti abi leida võrdlusest teiste keeltega. Näiteks ladina keeles moodustavad sarnase mõistepaari *gratia* (armastusväärsus, meeldivus, sarm, võlu; armastus, soosing, arm; lahkus, leebus, heatahtlikkus; Jumala arm) ja *amor* (armastus). Inglise keeles moodustavad sarnase tähendusvälja kolmik *love* (armastus), *grace* (arm, armulisus) ja *mercy* (halastus), prantsuse keeles *charité* (armastus; karitas; heldus, halastus; ligimesearmastus; armuand) ja *grâce* (arm, muidune and, üleloomulik abi inimesele täiuse saavutamiseks), saksa keeles *die Gnade* (andestav headus, hoolimine, üleolev soosing, Jumala halastus, pattude andeksandmine, amnestia) ja *die Liebe* (tugev sümpaatia, halastuse, heategevuse tunne), soome keeles *armahdus* (armu andmine, armu heitmine, halastamine; amnestia) ja *rakkaus* (armastus) ning vene keeles *miloserdie*, *pomilovanie* (arm, halastus) ja *ljubov* (armastus).

Armastus on seega nimetatud keeltes kellestki hoolimine, kusjuures armastuse subjekt ja objekt võivad olla teineteisega nii pariteetsel tasandil kui ebavõrdses (nt lapse-vanema, ülema-alama)

⁷ Elmar Salumaa, *Dogmaatika märksõnades*, I, käsikiri (1984), 177–178.

⁸ Samas, lk 26.

suhtes. Oluliseks tunnuseks näib olevat suhte retsiprooksus (objekt võib olla ka sama suhte subjekt). *Arm* seevastu on kellelegi halastamine, kaasatundmine, armu subjekt ja objekt on teineteise suhtes ebavõrdsed, tunnuseks on sihilisus (subjekt on aktiivne andja, objekt on passiivne saaja). Toodud keeltes on *armastus* ja *arm* eritüvelised sõnad, kusjuures sõna *armastus* võib enamasti kasutada ka *armu* tähenduses, ent üldjuhul mitte vastupidi.

Eesti keeles on *arm* ja *armastus* ühe päritoluga, tulenedes ilmselt germaani tüvest *arm*, (tähdendas 'vaene, vilets, haletsusväärne'), mis omakorda tuleneb ilmselt kreeka sõnast *eremos* 'üksik, maha jäetud' (seega keegi, kes on haletsusväärne).

Saksakeelne sõna *sich erbarmen* juured peituvad gooti sõnas *arman*, mis tähendas 'kellelegi kaasa tundma'.

Nimetatud germaani päritolust annavad tunnistust ka eesti murrete säilmed: näiteks tegusõnal *armatsema* on olnud saarte ja läänemurdes tähendus 'haletsema'; *armutama* tähendas mitmeis murretes 'hoolitsema'.⁹

Kas sellest võib ehk teha järelduse, et eestlased armuvad ja armastavad kaastundest ja haletsusest? Või et nad ei teagi, mis armastus on? Hoiduksin siinkohal siiski kaugeleulatuvate järelduste tegemisest. Kuuldavasti tegelevad selle küsimusega põhjalikumalt eesti filoloogid (A. Õim). Ja ega see küsimus konkordantsi seisukohalt enam nii oluline olegi.

Neljas samm: tõlkimine

Arm ja *armastuse* tähendus KLPRs jääb eelneva põhjal siiski segaseks. Tihti saab tõlketekstide puhul abi võrdlusest originaaliga. Alljärgnevalt taas mõned näited KLPRst.

⁹ Valdek Päll, toim, *Väike murdesõnastik*, I (Tallinn: 1982), 49j.

- Kuis pean vastu võtma (P. Gerhardt), KLPR 3

KLPR	3,5	Ta toob ju patustele / suurt armu , õnnistust
EKGB ¹⁰	11,8	Er kommt, er kommt den Sündern / zu Trost und wahrem Heil

Siin tähendab *arm* lohutust ja troosti.

- Ristirahvas, rõõmustele (P. Gerhardt), KLPR 33

KLPR	33,3	kes meid armust avitanud / vaevast taeva rõõmusse!
EKGB	39,3	Dieser kann und will uns heben / aus dem Leid ins Himmels Freud.

Siin on *armuga* väljendatud tahet ja võimelisust.

KLPR	33,4	Poeg on taeva maha jätnud, / armust meie juurde tõtnud, / keda kaval madu petnud.
EKGB	39,4	Lieb und Gunst hat ihn gezogen, / uns, die Satan hat betrogen, / zu besuchen aus der Höh.

Siin on *arm* tähenduses 'armastus ja soosing'.

- Arm, kes sa mind oled loonud (J. Scheffler), KLPR 262

KLPR	262,1	Arm , kes sa mind oled loonud oma näo järele
EKGB	401,1	Liebe , die du mich zum Bilde deiner Gottheit hast gemacht

Siin on *arm* armastus.

- Oh Püha Vaim, nüüd tule sa (M. Luther), KLPR 133,3

KLPR	133,3	Sa püha armu tuluke
EKGB	125,3	Du heilige Glut , süßer Trost

Siin ei tugine sõna *arm* kasutamine originaalile.

¹⁰ Evangelisches Kirchengesangbuch.

Seega on sõna *arm* kirikulaulude tõlkijatele tänuväärseks abivahendiks väga erinevatel juhtudel ning aitab hädast välja ka meetrilistes ja sisulistes kitsaskohtades. Tõsiasi, et seejuures tõlkija tõlkekohmetus või *armu*-arusaam uusi küsimusi tekitab, on pigem huvitav kui häiriv. Näiteks: miks ikkagi tõlkija on Martin Lutheri “**von Herzensgrund** lieben mich” tõlkinud “ja armasta mind **kõigest väest**” (KLPR 476,2), ehkki originaalilähedane “südamest” sobinuks nii sisuliselt, meetriliselt kui ka teoloogiliselt? Kuidas tõlkija mõistab armu ja armastust?

Tahtmatult tuleb siin meelde Georg Mülleri sajanditetagune mure laulva koguduse suhtes: “Naemat eb tae echk eb moista isse mitte, mea naemat laulwat.” Kas meie tänane kogudus ikka saab aru, millest ta laulab, kui ta laulab *armust* ja *armastusest*?

Paljudele neile ja teistele küsimustele vastuse otsimisel saabki abiks olla KLPRi konkordants. Selle koostamine on üsna tüütu töö, mis on küll tänu moodsale arvutitehnikale tunduvalt kergem kui ehk veel mõned aastakümned tagasi, ent nõuab siiski üsna palju tuima kannatust. Töö edenemist kiirendab oluliselt KLPRi elektroonilise variandi olemasolu.

KLPRi konkordantsi koostamist jätkates ma muidugi loodan, et huvi selle tulemuse vastu on pisut laiem ning et konkordants ise suurendab huvi ja aktiivsust eesti kirikulaulu arendamise vastu. Praegu on töö siiski üsna algusfaasis ja puudub veel ettekujutus, millal tulemus paberile ja/või elektronvõrku jõuab. Ent töö vaeva ja eesmärgid pühendab ikka üks abinõu – **armastus** kirikulaulu ja KLPRi vastu.